

Халмирзаев А.А.,

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети кафедра мудири,
география фанлари номзоди, доцент;

Ниёзов М.А.,

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети ўқитувчиси

ЖАҲОНДА ЧОРВАЧИЛИКНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА ЖОЙЛАШУВИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Чорвачилик жаҳон қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланади. Дунёда чорвачилик тармоқлари худди донли экинлар каби ҳамма жойда тарқалган. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар таркибидаги ўтлоқлар ва яйловлар ҳайдаладиган ерларга нисбатан уч баробар кўпроқ майдонни эгаллайди. Шунинг учун чорвачилик маҳсулотларининг асосий қисмини мўътадил минтақаларда жойлашган мамлакатлар етиштирилади.

Ривожланган мамлакатларда чорвачилик интенсив, ривожланаётган мамлакатларда эса асосан экстенсив тавсифга эга. Ҳозирда дунё бўйича қорамоллар сони 4 миллиард бошдан ортиб кетди¹. Ривожланаётган мамлакатларнинг аксариятида чорвачилик иккинчи даражали тармоқ ҳисобланади. Ривожланган мамлакатларда эса чорвачилик зироатчиликдан устун бўлиб, хўжалик юритишнинг интенсив тури ҳисобланади.

Ривожланган мамлакатлардаги индустрлаштириш жараёнлари, озуқа базасини тубдан яхшилаш тад-

бирлари ва наслчилик соҳасидаги муваффақиятлар чорвачилик соҳаси маҳсулдорлигини кескин ошириш имкониятларини яратди. Бунинг натижасида ривожланган мамлакатларда чорвачилик маҳсулотлари аҳоли эҳтиёжларидан ортиқча даражада ишлаб чиқарилмоқда. Шунинг эътиборга олиб, ҳукумат чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқиш ҳажмларини қисқартириш ва барқарор ушлаб туриш сиёсатига катта эътибор бермоқда.

Чорвачилик тармоқларининг ривожланиши ва ихтисослашувчи даражаси озуқа базасининг ҳажми

¹ <http://www.examen.ru/otvet/2/11/167.html>

ва тавсифига узвий боғлиқ бўлади. Қорамолчилик, айниқса, унинг сут йўналишига ихтисослашган тармоғи озуқа базасига жуда юқори талабларни қўяди. Жаҳонда йирик шохли қорамол жойлашувининг бир текислиги кузатилади. Африка мамлакатлари бундан мустасно, чунки у ерда касаллик тарқатувчи це-це пашшасининг кўплиги тармоқнинг жадал ривожланиши учун жиддий тўсқинлик қилади.

Сут чорвачилиги ер шарининг ўрмон ва ўрмон дашт зоналарини ўз ичига олувчи мўътадил иқлим минтақасида, табиий ўтлоқларга бой ҳудудларда ривожланган. У ерларда ҳаво ҳарорати амплитудасининг унчалик катта эмаслиги, йил давомида ёғинларнинг бир текис тақсимланиши тўйимли ва фойдали озуқанинг мўл бўлишига олиб келади. Чорвачилик Шимолий Американинг саноати ривожланган мамлакатларида (айниқса, АҚШ ва унинг Буюк кўллар бўйидаги штатларида), Шимолий Европа мамлакатларида, Янги Зеландияда ва ўтиш иқтисодиётининг айрим мамлакатлари – Болтиқбўйи мамлакатларида, Беларус Республикаси ва Россия Федерациясининг шимоли-ғарбий ва Европа қисмининг марказий ҳудудларида ривожланган.

Айрим мамлакатларда (Австралия, Янги Зеландия ва бошқаларда) иқлим шароити қорамолларнинг йил давомида яйловларда боқилишига имкон беради. Бошқа мамлакатларда эса (Финляндия, Нидерландия, Дания, Беларус Республикаси ва Россия Федерациясида) қорамоллар йилнинг

иссиқ мавсумларида яйловларда, қиш вақтларида оғилхоналарда боқилади.

Саноати ривожланган мамлакатларда сут чорвачилиги интенсив технологиялар (табиий яйловларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, минерал ўғитлар билан бойитиш ва кўкаламзорлаштириш ишларини фаоллаштириш, юқори маҳсулдор насларни яратиш, сермеҳнат ишларни механизациялаш ва бошқалар) асосида ривожлантирилади. Амалга оширилган ишлар натижасида сут чорвачилигининг юқори самарадорлиги (соғин миқдори ва сутнинг ёғлилик даражаси)га эришилган. АҚШ, Дания, Нидерландия ва Швецияда бир қорамолдан олинадиган сут 6 минг кг, Японияда эса 5 минг кг ни ташкил этади. Россияда ушбу кўрсаткич 2,8 минг кг ни, Аргентинда – 2,6 минг кг, Хитойда – 1,6 минг, Монголияда – 0,35 минг кг ни ташкил этади¹. Ривожланаётган мамлакатларда сут чорвачилиги етарли даражада ривожланмаган ва асосан шаҳар атрофи ҳудудларида жойлашган.

Саноати ривожланган мамлакатларда чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш кўрсаткичлари жуда юқори. Осиё, Африка ва Лотин Америкасининг ривожланаётган мамлакатларида эса чорвачилик тармоқлари самарадорлиги даражаси анча паст. Дунёда улар ҳиссасига мол гўшти ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмларининг мос равишда 25 ва 14 фоизи тўғри келади².

¹ <http://geographyofrussia.com/otrasli-zhivotnovodstva/>

² <http://www.grandars.ru/shkola/geografiya/zhivotnovodstvo.html>

Жаҳонда йилига 500 миллион тонна миқдорида қорамол сути ишлаб чиқарилади. Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда, 100 кгдан камроқ миқдорга тўғри келади. Сут ишлаб чиқаришда АҚШ, Ҳиндистон, Россия, Германия, Франция каби мамлакатлар алоҳида ажралиб туради. Ушбу кўрсаткичлар бўйича Янги Зеландия (ҳар бир сигирдан йилига 2400 кг сут), Ирландия (1500 кг), Нидерландия (900 кг), Беларус Республикаси (700 кг), Дания (500 кг), Франция (490 кг) ва Германия (450 кг) каби мамлакатлар етакчилик қилади¹. Бу мамлакатлар жуда катта ҳажмларда сут маҳсулотлари (сарёғ, пишлоқ ва бошқа маҳсулотлар) ишлаб чиқарадилар.

Келажакнинг энг муҳим жиҳатларидан бири – Ер шари аҳолиси сонининг тез ва нотекис ўсиши ҳисобланади. Ушбу кўрсаткич 2010 йилдаги 7 миллиард кишидан 2050 йилга бориб 9 миллиард кишига кўпайиши тахмин қилинган. Ушбу миқдордаги инсонларни мувозанатлаштирилган меъёрларда оқсилга бой овқатланишини таъминлаш учун барча турдаги гўшт маҳсулотлари ҳажмини 2011 йилдаги 294 миллион тоннадан 2050 йилда 465 миллион тоннага, сут маҳсулотларини 580 миллион тоннадан 1043 миллион тоннага ошириш ва таркибини янада такомиллаштириш лозим бўлади².

1-жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, кейинги йилларда гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқа-

¹ <http://geographyofrussia.com/otrasli-zhivotnovodstva/>

² <http://www.myaso-portal.ru/analitika/perspektivy-razvitiya-zhivotnovodstva-i-ptitsevodstva-do-2020-goda/>

риш таркибида парранда гўшти салмоғининг устувор суратларда ортиб бориши ҳолати кузатилмоқда. Келажакда ҳам худди шундай тенденция сақланиб қолади. Бунга асосий сабаб, 1 тонна мол гўшти ишлаб чиқариш учун сарфланадиган энергия, худди шунча миқдордаги парранда гўшти ишлаб чиқаришга кетадиган энергия сарфига нисбатан 2,3 баробар, тухум ишлаб чиқариш харажатларидан 2,1 баробар кўплиги ҳисобланади.

Чорвачилик маҳсулотлари ва чорва ҳайвонларини экспорт қилишда кўйидаги мамлакатлар етакчилик қилмоқда. Қорамол ва бузоқ гўшти экспорт қилишда Австралия, Германия, Финляндия, Янги Зеландия, Ирландия, Нидерландия, АҚШ ва Венгрия, чўчқа гўшти экспортида Нидерландия, Бельгия, Дания, Канада, Венгрия, қўй гўшти экспортида Янги Зеландия, Австралия, Буюк Британия, парранда гўшти экспортида Франция, АҚШ, Нидерландия, Бразилия, юнг экспортида Австралия, Янги Зеландия, Аргентина, Уругвай, ЖАР, тирик қорамол экспортида Бразилия, Аргентина, Мексика, чўчқалар экспортида Эфиопия, Хитой, Нидерландия, Канада, қўй ва эчкилар экспортида Австралия, Туркия, Сомали ва Эфиопия каби мамлакатлар етакчилик қиладилар.

Чорвачиликнинг иккинчи ихтисослашган йўналиши гўшт чорвачилиги ҳисобланади. Гўшт учун боқиладиган қорамоллар дашт туридаги яйловларда боқилади. Ушбу мўътадил минтақаларда гўшт учун қорамолларнинг катта қисми

1-жадвал. Жаҳон мамлакатларида гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқариш таркиби¹

Гўшт маҳсулотлари	1990		2011	
	Ҳажми, миллион тонна	Салмоғи, %	Ҳажми, миллион тонна	Салмоғи, %
Мол гўшти	51,2	29,2	65	22,4
Чўчқа гўшти	69,5	39,7	110	37,1
Парранда гўшти	39,9	22,8	100,2	34,2
Қўй гўшти	9,4	5,4	13,1	4,5
Бошқалар	5,2	2,9	5,7	1,8
Жами	175,2	100	294,0	100

боқилади. Ҳиндистонда қорамолларнинг сони жуда кўп, бунинг асосий сабаби сифатида диний нуқтаи назардан қорамолларни сўйиш таъқиқланганлиги ҳисобланади.

Шунингдек, Бразилия, Хитой, АҚШ, Аргентина, Эфиопия, Судан, Мексика, Россия, Австралия ва бошқа шу каби мамлакатларда гўшт учун боқиладиган қорамолларнинг сони анча кўп. Жаҳонда ишлаб чиқариладиган гўшт маҳсулотларининг учдан бири йирик шохли қорамолнинг ҳиссасига тўғри келади. Жаҳон бозорида мол гўшти етиштирадиган асосий мамлакатлар Австралия, Бразилия, Нидерландия, Канада, АҚШ, Аргентина каби мамлакатлар ҳисобланади.

Қўйчилик қуруқ даштлар, чала чўл ва чўлли ҳамда тоғли ҳудудлари бор мамлакатларда жадал ривожланган. Австралия (130 миллион бош), Хитой (120 миллион бош), Янги Зеландия, Ҳиндистон, Туркия, Қозоғистон, Россия, Монголия, Аргентина, Уругвай каби мамлакатларда қўйларнинг сони кўп. Ушбу мамлакатлар қўй гўшти ва юнгни ишлаб чиқариш бўйича бошқа мамлакатлардан олдинда туради. Қўй гўшти ва юнг ишлаб чиқариш ҳамда

экспорт қилишда Австралия, Янги Зеландия ва Аргентина етакчилик қилади².

Чўчқачилик аҳолиси зич бўлган ва мусулмон бўлмаган мамлакатларда ривожланган. Улар учун асосий озуқа сифатида озиқ-овқат саноати чиқиндларидан кенг фойдаланилади. Шу билан бирга, чўчқачилик йирик шохли қорамолларни боқишга нисбатан анча қулай, кам вақт сарфланадиган ва тез самара берадиган тармоқлардан бири ҳисобланади. Чўчқачилик жаҳонда ишлаб чиқариладиган гўшт маҳсулотларининг 40 фоизи, тери маҳсулотлари ва чўчқа шетинасининг (тиш ва бўёқ чўткаси ишлаб чиқарилади) катта қисмини беради. Чўчқа боши сони бўйича Хитой (дунёдаги чўчқа бошининг 40 фоизи), АҚШ, Бразилия, Мексика, Германия, Польша, Россия, Украина, Япония етакчилик қилади. Чўчқа гўштининг йирик экспортёрлари Нидерландия, Польша ва АҚШ ҳисобланади.

Паррандачилик чорвачиликнинг тез ривожланиб бораётган, гўшт (жаҳонда ишлаб чиқарилаётган гўштининг 20 фоизи), тухум, парранда мимиғи ва патқалами ишлаб чиқарадиган

¹ <http://www.myaso-portal.ru/analitika/perspektivy-razvitiya-zhivotnovodstva-i-ptitsevodstva-do-2020-goda/>

² <http://geographyofrussia.com/otrasli-zhivotnovodstva/>

соҳаларидан ҳисобланади. АҚШ, Буюк Британия, Япония ва бошқа ривожланган мамлакатларда саноат асосида бройлерлар ишлаб чиқарадиган йирик корхоналар яратилган. Парранда бош сони бўйича Хитой (3,1 миллиард бош) ва АҚШ (1,6 миллиард бош) етакчилик қилади, ундан кейин Бразилия, Ҳиндистон, Россия ва Мексика каби мамлакатлар туради. Парранда гўшти экспорт қилиш бўйича АҚШ, Франция ва Бразилия етакчилик қилади¹.

Жаҳонда ҳар йили 220 миллион тонна гўшт – чўчқа, мол, парранда, қўй гўшлари ишлаб чиқарилади. Аҳоли жон бошига гўшт маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида жиддий фарқлар мавжуд. Уларнинг биринчисида, аҳоли жон бошига 80–100 кг (Янги Зеландияда 400 кг), иккинчисида эса 15–20 кг гўшт тўғри келиши мумкин².

Бугунги кунда миллий товар ва хизматлар ишлаб чиқариш асосида умумжаҳон қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқаришининг яхлит тизими шаклланган. Қишлоқ хўжалигида товар маҳсулоти ишлаб чиқаришининг қиймати бўйича Хитой, АҚШ, Россия, Ҳиндистон ва Япония каби мамлакатлар алоҳида ажралиб туради. Ушбу бешта мамлакат умумжаҳон қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 2/5 қисмини беради³.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан савдо асосан ривожланган мамлакатлар (Ғарбий Европа, Ши-

молий Америка, Япония, Австралия, ЖАР, Исроил) мамлакатлари ўртасида олиб борилади. Ривожланаётган мамлакатлар эса улар ишлаб чиқарган маҳсулотларни импорт қиладилар.

М.Б.Вольф ва Ю.Д.Дмитревскийларнинг фикрига кўра, жаҳондаги чорвачилик минтақаларининг тўрт тури интенсивик даражасига кўра ажратилади⁴.

Биринчи турига аҳоли ва чорва ҳайвонлари зичлиги юқори бўлган (100 гектар қишлоқ хўжалиги ерларига 100–200 бош чорва), интенсив тармоқларга ихтисослашган (сут қорамолчилиги, чўчқачилик ва паррандачилик) ва юқори маҳсулдорликка эга бўлган ҳудудлар кирди. Хорижий Европада чорвачилик тармоқларининг ушбу тури Дания, Нидерландия, Буюк Британия, Швейцария ва бошқа айрим мамлакатларни, Шимолий Америкада АҚШнинг шимоли-ғарбини ўз ичига олади.

Иккинчи типига қишлоқ хўжалиги, хусусан, чорвачиликнинг интенсивлиги ва маҳсулдорлигининг ўртача даражасига эга бўлган мамлакатлар кирди. Унга 100 гектар қишлоқ хўжалиги ерларига 30–60 бош чорва моллари тўғри келади. Ушбу мамлакатларга Жанубий ва Шарқий Европа, АҚШнинг жанубий ва марказий штатлари, Лотин Америкасининг айрим ҳудудлари кирди.

Учинчи типга аҳоли ва чорва ҳайвонлари зичлиги паст бўлган (100

¹ <http://geographyofrussia.com/otrasli-zhivotnovodstva/>

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда

⁴ http://lux.e-reading-lib.org/chapter.php/127765/123/Maksakovskiii_-_Geograficheskaya_kartina_mira_Posobie_dlya_vuzov_Kn._I__Obshchaya_harakteristika_mira_Global'nye_p--chestva.html#n_62

гектар қишлоқ хўжалиги ерларига 5–10 бош чорва), интенсивлиги паст, кенг табиий яйловларда боқиладиган ва маҳсулдорлиги паст чорвачилик тармоқлари ва йўналишлари киради. Бундай ҳудудларга Австралиянинг катта қисми, Аргентинадаги Патагония, Ангола, Ғарбий ва Шимолий Африканинг айрим мамлакатлари (Мавритания Чад, Жазоир) киради. Ушбу мамлакатларда чорвачилик зироатчиликка нисабатан устун даражада ривожланганлиги ва асосий тармоқлиги кўринади.

Ниҳоят, тўртинчи типга аҳоли, хусусан, қишлоқ аҳолиси ва чорва ҳайвонлари зичлиги юқори бўлган (100 гектар қишлоқ хўжалиги ерларига 60–200 бош чорва), аммо паст маҳсулдорликка ва чорвачиликнинг кам интенсивли ва маҳсулдорликка эга бўлган тармоқлари ривожланган ҳудудлар киради. Ушбу ҳудудларда чорвачилик зироатчиликка бўйсунувчи ва унга боғлиқ тармоқ бўлиб, кам товар маҳсулотларини ишлаб чиқаради. Бундай мамлакатларга Ҳиндистон, Шри-Ланка, Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари киради. Ривожланаётган мамлакатлардаги кам маҳсулдор чорва тармоқлари истеъмол бозорлари ва товар маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи зироатчилик тармоқлари жойлашган ҳудудлардан узоқлиги кузатилади.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда чорвачиликни ривожлантириш, айниқса, наслдор қорамолчиликни яхшилаш ва сифатли маҳсулот етиштиришни кўпайтиришга қаратилган дастурлар амалга оширилиши натижасида муай-

ян ижобий натижаларга эришилди. Охирги тўрт йилда қорамоллар сони ўрта ҳисобда 122,5 фоизга ўсди. Шундан 9 миллион 817 минг бош қорамол деҳқон хўжаликларида, 525,6 минг бош қорамол фермер хўжаликларида, 104,2 минг бош қорамол эса қишлоқ хўжалиги корхоналарида боқилмоқда. Ҳозирги вақтда мамлакатимизда 442 та наслдор қорамолчилик хўжалиги иш олиб бораётган бўлиб, уларда наслдор қорамоллар парваришланмоқда. Ушбу хўжаликларда ҳар бир сигирдан соғиб олинаётган сут йилига 3340 килограмми ташкил этапти. 2012 йилда мазкур хўжаликлар томонидан 7786 бош наслдор қорамол ўстирилиб, фермер ва деҳқон хўжаликларига сотилди. Илғор ҳамда ўта замонавий технологиялар асосида йирик чорвачилик мажмуалари ташкил этилди¹.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмларини ўстиришга жаҳон ер ресурсларининг чекланганлиги, экологик вазиятнинг ёмонлашиб бориши, қишлоқ хўжалиги ерларидан самарасиз фойдаланиш, иқлимнинг ўзгариб бориши каби тармоқнинг ривожланишини чекловчи ва салбий омиллар ўз таъсирини кўрсатмоқда. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини юритишдаги камчиликлар атроф-муҳитнинг ифлосланиши ва табиий мажмуаларнинг жиддий равишда ўзгаришига сабаб бўлади.

Шуни эътиборга олиб, келгусида чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришда бу борадаги ресурсларни

¹ <http://www.senat.uz/uz/news/2013/08-11-1c.html>

жиддий режалаштириш зарур бўлади. Яъни, харажатлари кам, самарадорлиги юқори ва инновацион тармоқларни устувор суратларда ривожлантиришга эътиборни кучайтириш керак бўлади.

Истиқболда чорвачилик тармоқларини жадал ривожлантириш тармоқ самарадорлигини оширишга узвий боғлиқ бўлади. Бу борада чорва ҳайвонларига қўйиладиган талаб ҳам ўзгаради. Улар қуйидаги хусусиятларни ўзида мужассамлаштириши шарт бўлади: ривожланган иммун тизимига

ва замонавий ишлаб чиқариш технологияларига яхши мослашган бўлиши; юқори такрор ишлаб чиқариш сифатларига ва узоқ муддат самарали фойдаланиш йўлларига; озуқа моддаларнинг тўйимлилиги ва озуқа энергиясининг самарали имкониятларига боғлиқ бўлиши зарур.

Ушбу мақсадларга эришиш учун генетиклар селекционерларнинг саъй-ҳаракатларини йўналтириш ва албатта, давлатнинг бу борадаги ролини ошириш зарур бўлади.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. // Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // «Biznes-эксперт» журнали, 2014, 1-сон.
2. <http://geographyofrussia.com/otrasli-zhivotnovodstva/>
3. http://lux.e-reading-lib.org/chapter.php/127765/123/Maksakovskiii_-_Geograficheskaya_kartina_mira_Posobie_dlya_vuzov_Kn._I__Obshchaya_harakteristika_mira_Global'nye_p--chestva.html#n_62
4. <http://www.grandars.ru/shkola/geografiya/zhivotnovodstvo.html>
5. <http://www.limon-auto.ru/geo/104-zhivotnovodstvo.html>
6. <http://www.myaso-portal.ru/analitika/perspektivy-razvitiya-zhivotnovodstva-i-ptitsevodstva-do-2020-goda/>
7. <http://www.senat.uz/uz/news/2013/08-11-1c.html>